

ग्रामीण आरोग्य विषयक अभियान

प्रा. डॉ. राजेंद्र शालीकराम गोरे
(संचालक)

.शारीरिक शिक्षण व क्रिडा विभाग, शिवाजी महाविद्यालय, धानोरा रोड, गडचिरोली.

प्रस्तावना :

भारतात सर्वत्र ग्रामीण आरोग्य सेवा दुबळी असल्यामुळे भारत सरकारने २००५ साली ग्रामीण आरोग्य मिशन सुरू केले. या आरोग्य मिशनमध्ये मागास राज्यांचा आधी समावेश केला होता. नंतर या मिशनमध्ये महाराष्ट्र व इतर प्रगत प्रांतांही सामील केलेले आहेत. ही महत्वाकांक्षी योजना पूर्वीच्या विविध आरोग्य योजना एकत्र करून नवीन दिशा देण्याचा एक प्रयत्न आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

१. भारतातील बालमृत्युदर सध्याच्या ६७ वरून निम्मा कमी करणे हे मिशनचे एक प्रमुख उद्दिष्टे आहे.
२. सध्याचा मातामृत्यु दर हजार बाळंतपणास ३-४ मातामृत्यु आहे तो हजारी १ पर्यंत कमी करणे हे दुसरे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.
३. हिवताप, एड्स, क्षयरोग इत्यादी आजरांचा प्रादुर्भाव कमी करणे हेही आरोग्य मिशनचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.
४. त्याशिवाय आणखी एक महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणा सखोल व विस्तृत करून त्यातून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा सर्व

लोकांपर्यंत पोहचवणे आज २० टक्के लोक खाजगी सेवांचा वापर करतात. त्याऐवजी प्रामुख्याने सार्वजनिक सेवांचा वापर करण्यासाठी प्रयत्न करणे हे मिशनचे एक उद्दिष्ट आहे.

महत्वाची तत्त्वे :

हा सर्व कार्यक्रम पाहण्यासाठी काही पायाभूत तत्त्वे राष्ट्रीय आरोग्य मिशनने अंगिकारली आहेत. १) पहिली गोष्ट म्हणजे केंद्र सरकारचा आरोग्यावरचा खर्च २००५-०६ साली सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या फक्त एक टक्का होता. तो वाढवून २०१२ मध्ये ५ टक्के पर्यंत नेणे. याचबरोबर राज्यांनी पण आपापली तरतूद वाढवणे अपेक्षित आहे. तरतूद वाढविण्याबरोबरच राज्यांनी नीटपणे हे पैसे खर्च करण्यासाठी आपापली

क्षमता वाढवणे अपेक्षित आहे.

२) आरोग्यसेवा अधिकाधिक विकेंद्रीकरण करून जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्यांकडे सोपवणे आणि त्यांनाच यामध्ये सहभागी करून घेणे हे मिशनचे अंगिकृत तत्व आहे. यासाठी आरोग्यसेवांचे नियोजन आणि आराखडे ग्रामपंचायती पंचायती समित्या व जिल्हा परिषदांकडून व्हावे अशी अपेक्षा आहे.

३) यासाठी जिल्हा परिषदांना व्यवस्थापन यंत्रणा पुरवण्यात आलेली आहे. यामध्ये मुख्यतः काही व्यवस्थापन तज्ज्ञ, हिशेबनीस, अभियंता व संगणक प्रणाली घटक असतात. या व्यवस्थापन यंत्रणेकडून एकूण आरोग्यसेवांचे व्यवस्थापन आणि दैनंदिन कारभार नीट चालण्यासाठी मदत करणे अपेक्षित आहे. आरोग्य उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि

ग्रामीण रूग्णालये ही सर्व आरोग्यसेवा यंत्रणा दर्जेदार बनविण्यासाठी इंडियन पब्लिक हेल्थ स्टॅण्डर्ड्स ही मानक व्यवस्था केंद्र सरकारने तयार केली आहे. यात या सर्व आरोग्य केंद्रांचा दर्जा, उपकरणे, मनुष्यबळ देखभाल आणि सुसज्जता याबद्दल काही मानके तयार केलेली आहेत. हळूहळू ही सर्व केंद्र ठराविक दर्जाची व्हायला पाहिजेत यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्र २४ तास चालू असावित अशी अपेक्षा आहे.

४) आरोग्यसेवांचे सामाजिकीकरण करण्यासाठी म्हणजे ती समाजाच्या सहभागाने राबविण्यासाठी आरोग्य मिशनने काही योजना केल्या आहेत. यात ग्रामपंचायत पातळीवर आरोग्य समिती असून तिला दरवर्षी दहा हजार रु. निधी दिला आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि ग्रामीण रूग्णालयावर रूग्ण कल्याण समिती नेमलेल्या आहेत. या समित्यांनी या आरोग्य सेवांचे चांगले व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थानिक प्रयत्न करावे म्हणून त्यांना अधिकार व निधी दिलेले आहेत.

५) गावपातळीवर मिशनने आरोग्यसेवा आणि अंगणवाडी यांचा संगम घडवून आणणे अपेक्षित आहे. यासाठी अंगणवाडी एक मासिक आरोग्य दिन पाळावा अशी योजना आहे. यामधून एकूण माता बाल आरोग्य सुधारावे अशी अपेक्षा आहे.

आरोग्य मिशनमधले घटक :

या समितीत सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य आणि अंगणवाडी किंवा आशा कार्यकर्ती हे तिघे जण असतात. या समितीची सचिव म्हणून आशा किंवा अंगणवाडी कार्यकर्ती असते. या समितीला दरवर्षी दहा हजार रूपये अनुदान मिळाले व अनुदानातून विविध कामे समिती करू शकते. यालाच काही खर्च हा भरपाई करून मिळतो. उदा. बाळंतपणासाठी रूग्णालयास पाठवण्याचा वाहन खर्च यातून करता येईल. आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून ती भरपाई करून घेता येईल. पाणी शुध्दीकरण, अंगणवाडीसाठी काही पोषक आहार वगैरे खर्च या समितीला एक दिवसाचे प्रशिक्षण मिळते. गावातील आरोग्य आणि आरोग्यसेवा याबद्दल नियोजन आणि अंमलबजावणी ही समिती करू शकते.

आशा :

आशा म्हणजे अधिकृत आरोग्य कार्यकर्ती हिचे शिक्षण किमान १० वी असावे. ही स्त्री गावात रहिवासी असावी अशी अट आहे. ग्रामसभा तिची निवड करते. निवडीनंतर तिला एकूण २३ दिवसाचे प्रशिक्षण मिळते. त्यानंतर मधून मधून प्रशिक्षण शिबिरे असतात. तिच्या कामामध्ये प्रमुख काम म्हणजे गरोदर व बाळंतीण स्त्रियांना वेळोवेळी रूग्णालयात नेणे इतर कामे पुढीलप्रमाणे- गावातील किरकोळ आजारांना प्रथमोपचार करणे. लसीकरणासाठी मुलांना जमा करणे, गावातील आरोग्य सेवांचे सूक्ष्म नियोजन, कुटुंब नियोजनासाठी जोडप्यांना प्रवृत्त करणे आणि सल्ला देणे, किशोरी मुर्लींना आरोग्य सल्ला देणे, टि.बी. कुष्ठरोग, हिवताप या आजारासाठी उपचाराची व्यवस्था करणे. आशाला अद्यापपर्यंत मासिक मानधन देण्याची तरतूद नाही. वरील कामांमधून तिला काही मानधन मिळावे अशी सोय आहे. महिन्याला सरासरी १०००-१५०० रु. मानधन मिळते अशी जरी अपेक्षा असली तरी तिला कमीच पैसे मिळतात तिच्याकडे निवडक औषधाची पेटी असते. सध्या यात पॅम्पोल जलसंजीवणी, लोहगोळ्या आणि हिवतापाची गोळी असते. याशिवाय काही आयुर्वेदिक व होमिओपॅथीची औषध असायला पाहिजेत. तसेच स्थानिक औषधी वनस्पती आणि घरगुती प्रथमोपचार देखील तिला शिकवलेले असतात. या सर्वांचा वापर करून गावातल्या किरकोळ आजारांना आशाने वेळीच प्रथमोपचार करावा आणि गावाचा खर्च वाचवावा.

उपकेंद्र व बळकटीकरण :

प्रत्येक आरोग्य उपकेंद्राला आता एकाऐवजी दोन परिचारिका असतात. याशिवाय पुरुष आरोग्य कर्मचारी तर असतोच मिशनने उपकेंद्राची रंगरंगोटी, काही उपकरणे जादा औषधे इ. साधनसामुग्री पुरवली आहे. गरोदर स्त्रियांच्या तपासणीचे काम उपकेंद्रात आता अधिक चांगले व्हायला पाहिजे शक्य असेल ते बाळंतपण उपकेंद्रात होणे अपेक्षित आहे. याशिवाय इतर नेहमीची कामे असतातच. उपकेंद्राला दरवर्षी निधी-अनुदान मिळते यासाठी बँकअकाउंट आहे. हे खाते नर्सताई आणि त्या गावचा सरपंच

यांनी संयुक्तपणे चालवायचा आहे. एकूण बाळंतपणापैकी २०-३० टक्के बाळंतपणे उपकेंद्रामध्ये व्हावीत अशी अपेक्षा आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्रे :

मिशनच्या अनुदानामुळे आता प्राथमिक आरोग्य केंद्र सजली आहेत. देखभाल रंगरंगोटी उपकरणे यासाठी मिशनने वार्षिक अनुदान सुरू केले आहे. प्रत्येक केंद्रास रूग्ण कल्याण समिती असते. त्या भागातले लोकप्रतिनिधी व अधिकारी या समितीत असतात. याशिवाय गरज पडल्यास जादा परिचारिका नेमण्याची सोय आहे. हळूहळू सगळीच प्राथमिक आरोग्य केंद्रे २४ तास कार्यरत असावीत असा प्रयत्न आहे. म्हणजे ओपीडी सकाळ-संध्याकाळ तर इतर तातडीक उपचार आणि बाळंतपणासाठी हे केंद्र २४ तास सज्ज असेल.

ग्रामीण आरोग्य रूग्णालय :

ग्रामीण आरोग्य रूग्णालय मुख्य म्हणजे बाळंतपणाचे सर्व उपचार आणि शस्त्रक्रिया करण्याची सोय असायला पाहिजे या दृष्टीने प्रशिक्षित स्टाॅफ व डॉक्टर्स, उपकरणे, छोटी रक्तपेढी वगैरे सज्जता उपेक्षित स्त्रीरोग तज्ज्ञ आणि भूलतज्ज्ञ हे दोन तज्ज्ञ ग्रामीण रूग्णालयात असले पाहिजेत तरच शस्त्रक्रिया होतील. मिशनमुळे ग्रामीण रूग्णालय रंगरंगोटी झाल्यावर अधिक आकर्षक दिसत आहेत. रूग्ण कल्याण समितीने स्थानिक पातळीवर येणाऱ्या समस्या वेळोवेळी सोडवाव्यात असा शासनाचा प्रयत्न आहे औषध पुरवठाही वाढला आहे.

आरोग्य विमा योजना :

भारतातला आरोग्यावरचा बहुसंख्य खर्च लोक स्वतःच्या खिशातून करतात. यासाठी वेळप्रसंगी लागेल त्याप्रमाणे खर्च करावा लागतो. मात्र यासाठी चीजवस्तू विकणे किंवा कर्ज काढावे लागते. असे होऊ नये म्हणून आरोग्य विमा योजना उपयोगी आहेत. यामध्ये प्रत्येक कुटुंबाला काही ठराविक रक्कम देऊन आरोग्य सेवांचा विमा विकत घेता येतो. ग्रामीण आरोग्य मिशनमार्फत अशा आरोग्य विमा योजनांचा प्रसार व्हावा अशी योजना आहे. मात्र यासाठी थोडा निधी दिलेला आहे. गरीब कुटुंबाचा विमा उतरवण्यासाठी निधी उपलब्ध करावा लागेल. पण ज्यांना शक्य आहे अशी कुटुंबे स्वतःच हा विमा खरेदी करू शकतात.

मर्यादा आणि आव्हाने :

ग्रामीण आरोग्य मिशनच्या प्रयत्न खूप असला तरी यामध्ये काही अडचणी उभ्या राहिलेल्या आहेत. मुख्य समस्या म्हणजे आशा कार्यकर्त्यांना पुरेसे प्रशिक्षण साधनसामुग्री आणि औषधे दिली नसल्यामुळे गावपातळीवर आरोग्यसेवा वाढवण्याचा प्रयत्न खुटंला आहे. जोपर्यंत गावपातळीवर किमान आरोग्यसेवा उभ्या होत नाहीत तोपर्यंत एकूण आरोग्यव्यवस्था सुधारणे अवघड आहे.

मिशनचा मुख्य भर रूग्णालयामध्ये बाळंतपणे वाढवण्यावरच आहे. या सेवांची गुणवत्ता अजून कमीच आहे. उपकेंद्रावर होणारे बाळंतपण फार गुणवत्तेचे नाही. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात व ग्रामीण रूग्णालयात बाळंतपणाची गर्दी वाढल्याने काही तासातच बाळ-बाळंतीणीला घरी पाठवावे लागते.

ग्रामीण रूग्णालयात तज्ज्ञ डॉक्टर्स मिळत नसल्याने तातडीक बाळंतपण शस्त्रक्रियेच्या सेवा अद्यापक मी आहेत यामुळे अनेकांना जिल्हा रूग्णालयात पाठवावे लागते. यामुळे या रूग्णालयात गर्दी दिसली तरीही खरी सुधारणा नाही. जननी सुरक्षा योजनेच्या पैशाच्या आमिषाने ही गर्दी दिसते. या उलट एकूणसेवा सुधारून आकर्षक केल्या असल्या तर हळूहळू बाळंतपणासाठी लोक आलेच असते. बाळंतपणाशिवाय इतर सेवांची वाढ फारशी झालेली नाही.

खाजगी क्षेत्रातून उपचार घेणारे लोक सरकारी आरोग्य सेवांकडे यावे ही मिशनरी अपेक्षा चांगली असली तरी आरोग्य मिशनला हे अद्याप शक्य झालेले नाही. त्यामुळे अजूनही लोक मोठ्या प्रमाणावर खाजगी डॉक्टरांवर अवलंबून आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. योगासने आणि आरोग्य - आचार्य भगवान देव
2. योग दीपीका - बि.के.एस. अय्यंगार
3. योगातून आरोग्याकडे - सुनिल सिंह, डायमंड बुक्स
4. जागतिकीकरण - डॉ. बन्सोड, प्रा. गांवडे
5. जागतिकीकरण व समाज - गजानन खातू
6. जागतिकीकरण व आरोग्य - सारा वामाला
7. वर्तमानपत्रातील लेख
8. www.google.com